

KILKA UWAG O STATUSIE ONOMASTYCZNYM ODAPELATYWNYCH
NAZW OSOBOWYCH
W ANTROPONIMII ROSYJSKIEJ XVI WIEKU

SOME REMARKS ON THE ONOMASTIC STATUS OF PERSONAL NAMES
DERIVED FROM COMMON NOUNS IN RUSSIAN ANTHROPONYMY
OF THE 16TH CENTURY

MONIKA OSMAŃSKA

ABSTRACT. The article is devoted to the personal names derived from the appellatives, particularly to the question of their belonging to the anthroponymical categories of “name” and “nickname”. Special attention has been given to the issue of presence and functioning of so called intrafamilial names in the old Russian anthroponymical system after the embracement of Christianity.

The author attempts to formulate the criteria which would allow to distinguish between names and nicknames and presents the results of the analysis of 2096 separate anthropolexemes drawn from 16th century clerical texts.

Monika Osmańska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań – Polska.

Odapelatywne nazwy osobowe jako kategoria antroponimiczna są dziedzictwem systemu praíndoeuropejskiego, w którym występowały obok imion dwuczłonowych i ich form skróconych. Tradycyjne ujęcie badawcze mówi o wtórności imion odapelatywnych wobec imion złożonych, jednak niektórzy specjaliści są zdania, iż najstarszym typem imiennictwa indoeuropejskiego były właśnie appellativa, tj. wyrazy pospolite użyte w funkcji nazw własnych¹. Wszystkie trzy kategorie zostały przejęte przez słowiański system antroponimiczny i w jego ramach podlegały dalszemu specyficznemu rozwojowi i przekształceniom.

Momentem przełomowym dla słowiańskiego systemu nazewniczego było wprowadzenie elementu obcego pochodzenia w związku z przyjęciem przez Słowian chrześcijaństwa. Jedną ze sfer kultury, przejętej przez Ruś w 988 roku w wyniku

¹ T. M i l e w s k i, *Złożone imiona osobowe typu praíndoeuropejskiego*, [w:] *Indoeuropejskie imiona osobowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 9; W. T a s z y c k i, *Polskie nazwy osobowe*, [w:] *Rozprawy i studia polonistyczne IV. Onomastyka i historia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 23.

chrztu, stanowił zbiór nowych imion. Oficjalne uznanie ich przez cerkiew za obowiązujące nazwy osób zapoczątkowało gruntowną przebudowę bazy leksykalnej staroruskiej antroponimii, a mianowicie długotrwały, wielowiekowy proces stopniowego wypierania nazw rodzimych przez imiona chrześcijańskie. Systematycznemu wzrostowi udziału tych imion w nazewnictwie Słowian wschodnich towarzyszył spadek użycia rdzennych imion słowiańskich w funkcji imion pierwszych, właściwych².

Jednak nazwy rodzime, głównie imiona jednotematowe, przez długi czas pozostawały obecne w staroruskiej antroponimii. Mimo rosnącej popularności religii i nacisku kościelno-administracyjnego imiona te nadal były nadawane, stanowiąc dla niższych warstw społeczeństwa podstawowy realny zasób imienniczy jeszcze kilka wieków po chrystianizacji. W miarę upływu czasu nazwy odapelatywne funkcjonowały jako jedyne lub pierwsze w coraz bardziej ograniczonym zakresie, nie znikły jednak z formuły nazewniczej, występując często obok lub zamiast imienia nadanego podczas ceremonii chrztu. Współwystępowanie imion staroruskich i chrześcijańskich, będące dość częstym zjawiskiem jeszcze w XVII wieku³, jest świadectwem trwającego kilka stuleci okresu koegzystencji wierzeń pogańskich i religii prawosławnej.

Odnotowane w staroruskich źródłach nazwy osobowe motywowane przez wyrazy pospolite nie tworzą jednolitego zbioru. Wśród nich znalazły się dwie różne chronologicznie warstwy. Młodszą stanowią nazwy tworzone doraźnie na podstawie różnorodnych procesów skojarzeniowych. Są to najczęściej nazwy o charakterze przezwiskowym, cechujące się ogromną różnorodnością leksykalną, ale niewielką częstością użycia (nazwa zanotowana jest zazwyczaj u jednego, rzadziej u kilku nosicieli), np.: *Белоглаз, Берсень, Голик, Горбатои, Жаваронок, Желна, Жеребя, Жвака, Звяга, Коряка, Косик, Кувака, Лодыжка, Немои, Нос, Паренои, Рена, Сапун, Слепои, Сопленок, Свинья, Трегуб, Треус, Хромои, Чермнои, Шеиук, Шевель, Шкиль, Щека, Щеголь, Щербак* i in. Do starszej warstwy należą nazwy obecne w antroponimii słowiańskiej i staroruskiej jeszcze przed wprowadzeniem chrześcijaństwa i napływem imion kanonicznych. W literaturze onomastycznej określa się je czasami mianem tzw. imion rodzinnych, ponieważ były nadawane przez rodziców i używane w kręgu rodzinnym (w antroponomastyce rosyjskiej – „внутрисемейные имена”). Imiona te charakteryzują się dużą częstością użycia przy ich nie-

² Stopniowe wypieranie nazw rodzimych przez nazwy chrześcijańskie ilustruje praca: T. S k u l i n a, *Staroruskie imiennictwo osobowe*, cz. I, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 141. Według zamieszczonych tam danych w XI w. imiona niechrześcijańskie stanowiły 71,4% badanych przez autora nazw, zaś komponent chrześcijański stanowił 28,6%, w XII w. udział tych typów nazw staroruskiej antroponimii wynosił odpowiednio 61,8% i 38,2%, w XIII w. – 46,8% i 53,2%, natomiast w XIV w. nazwy rodzime stanowiły już tylko 19%, a imiona chrześcijańskie – 81%.

³ Por. np. materiały Cziczagowa, Czeczulina, Tupikowa.

wielkim zasobie. Tradycyjnie zalicza się do tej grupy imiona ochronne (np. *Волк, Медведь, Негодяй, Злоба, Некрас, Незнан*), imiona temporalne (np. *Вешняк*⁴, *Зима, Мороз, Пос[т]ник*⁵, *Мясоед, Суб[б]ота*), imiona wyrażające kolejność pojawiania się dzieci w rodzinie (odliczebnikowe, np. *Первуша, Второи, Третьяк, Четвертак, Пятои, Шестак, Девятка*, imiona oznaczające starszego syna: *Большои, Большак* i młodszego: *Мальши, Меньшик, Позняк, Поздей*), imiona związane z okolicznościami narodzin dziecka (np.: *Ждан, Хотен, Нечай, Неждан, Истома*) i in.⁶ Właśnie tej drugiej grupie nazw odapelatywnych poświęcone są rozważania w niniejszym artykule.

W kontekście współwystępowania imion rodzimych i chrześcijańskich pojawia się problem kategoryjnej przynależności tradycyjnych odapelatywnych nazw osobowych w antroponimii rosyjskiej w okresie po przyjęciu chrześcijaństwa. Status onomastyczny tych nazw rozpatrywano na materiale XVI-wiecznych tekstów kancelaryjnych⁷.

⁴ Antroponim można interpretować jako przezwisko utworzone od przydomku świętego Mikołaja „Wiosennego”, ros. *Вешний*, por. Н. Чечулин, *Личные имена в писцовых книгах, не встречающиеся в православных свяцах*, „Библиограф” 1890, № 7–8, s. 75: „[...] имена *Постникъ, Вешнякъ* носились людьми, праздновавшими свои именины на Иоанна Постнаго или на Николу *Вешняго*”.

⁵ Tamże; zob. też: M. Wójcisz, *O hagiomicznych elementach leksykalnych w antroponimii rosyjskiej*, [w:] *Antroponimia słowiańska*, pod red. E. Wojnicz-Pawłowskiej i J. Dumi, Warszawa 1996, s. 354.

⁶ Należy podkreślić, iż cała przytoczona wyżej klasyfikacja tzw. imion rodzinnych ma charakter hipotezy, przypuszczenia. Nie jest zamknięta ani obowiązująca, służy raczej pewnemu uporządkowaniu materiału. Szczegółowy podział omawianych nazw jest częściej stosowany w pracach popularnonaukowych, napotyka zaś na uzasadniony sceptycyzm wśród specjalistów-onomastów: W. Taszycki uważa wszystkie imiona odapelatywne za pierwotnie charakteryzujące, czyli przezwiska, które dopiero wtórnie (po pełnej asemantyzacji) mogły pełnić funkcję imion, por.: W. T a s z y c k i, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe*, [w:] *Rozprawy i studia polonistyczne I*, op. cit., s. 87. Zdaniem T. Skuliny, imiona o treści negatywnej, np. *Diabeł, Głupiec, Gnojek* itp., nie mogły być nadawane dzieciom (nie uwzględnia on imion ochronnych). Takie nazwy, według autora, nadawano dorosłym, u których pełniły funkcje przezwiska, a z czasem dopiero mogły całkowicie wyprzeć z użycia (i pamięci nosiciela oraz otoczenia) dawne imię i w konsekwencji przejąć jego funkcję, por. T. S k u l i n a, *O przezwiskach w języku staropolskim i staroruskim*, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria IV: „Językoznawstwo”, Warszawa 1972, s. 210.

⁷ Wykorzystano następujące źródła: *Акты Русского государства 1505–1526 гг.*, сост. С.Б. Веселовский, Москва 1975, skrót [ARG]; *Акты феодального землевладения и хозяйства. Акты Московского Симонова монастыря (1506–1613 гг.)*, сост. Л.И. Ивина, Ленинград 1983, skrót [ASM]; *Книга ключей и Долговая книга Иосифо-Волоколамского монастыря XVI века*, под ред. М.Н. Тихомирова и А.А. Зимина, Москва 1948, skrót [KKDO]; *Крестоприводная книга города Смоленска 1598 г.*, [в:] *Источники по исто-*

Zagadnienie jest złożone z tego względu, że ponad pięć wieków po chrzcie Rusi powszechne już było posiadanie przez każdego mieszkańca państwa ruskiego imienia chrzestnego, lecz mimo to w użyciu często te imiona pomijano i zastępowano nazwami rodzimymi. Nierzadkie są również wypadki, że jedyną nazwą identyfikującą danego człowieka była właśnie nazwa odapelatywna. Nasuwa się zatem pytanie: czy odapelatywne nazwy osobowe mogły pełnić w XVI wieku funkcję imion, innymi słowy – czy w XVI wieku funkcjonowały jeszcze odapelatywne imiona?

Należy odnotować, że tradycyjne imiona odapelatywne w momencie pojawienia się w staroruskim systemie antroponimicznym były nazwami znaczącymi. Pojawiły się one w czasie, gdy system antroponimiczny znajdował się we wczesnym stadium rozwoju, był systemem kształtującym się, młodym. Młode systemy antroponimiczne mają tę właściwość, że czerpią bezpośrednio z systemu apelatywnego języka, wykazują ścisły z nim związek i paralelizm. Tworzenie imion w młodych systemach antroponimicznych jest procesem żywotnym i swobodnym⁸. Z czasem następuje w nich mechanizacja i starzenie się imiennictwa. Mechanizacja systemu polega na tym, że nowe imiona pojawiają się coraz rzadziej, a w społeczeństwie ustalają się imiona stare, których znaczenie powoli przestaje być zrozumiałe dla samych użytkowników imion, gdyż giną całkowicie nawiązania etymologiczne. Również zasób imion ulega ograniczeniu⁹.

W XVI wieku staroruski system nazewniczy nie był jeszcze systemem ustabilizowanym. W żadnym wypadku nie należał już jednak do systemów młodych. Około 75% bazy leksykalnej stanowił komponent pochodzenia chrześcijańskiego¹⁰, zasymilowany w pełni przez system staroruski. W miarę starzenia się staroruskiego systemu antroponimicznego często używane imiona odapelatywne coraz bardziej oddalały się od swego pierwotnego znaczenia, traciły stopniowo więź etymologiczną z leżącym u ich podstawy wyrazem pospolitym, stawały się ustalonymi przez tradycję formułami dźwiękowymi służącymi do nazywania osób. Mimo że według niektórych badaczy w XVI w. nie zaprzestano nie tylko nadawania tych imion, ale i ich świadomego tworzenia¹¹, istnieje wiele przesłanek wskazujących na zanik znaczenia imion odapelatywnych.

рии русского языка, под ред. С.И. Коткова, Москва 1976, s. 136–166, skrót [SK]; *Пазрядная книга 1475–1598 гг.*, под ред. М.Н. Тихомирова, Москва 1966, skrót [RK].

⁸ T. M i l e w s k i, *Słowiańskie imiona osobowe na tle porównawczym*, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria II, cz. 1: „Językoznawstwo”, Warszawa 1963, s. 101–107, przedruk, [w:] tegoż, *Złożone imiona osobowe...*, op. cit., s. 214.

⁹ Tamże, s. 216–217.

¹⁰ Wg danych M. Wójtowicza, komponent chrześcijański stanowił 73,5% bazy leksykalnej staroruskiej antroponimii, zaś nazewnictwo rodzime – ok. 25%. Niewielki procent (ok. 1%) przypada na obcojęzyczne nazwy niechrześcijańskie. U 91% osób stwierdzono obecność imienia chrześcijańskiego. Zob.: M. W ó j t o w i c z, *Древнерусская антропонимия XIV–XV вв. Северо-Восточная Русь*, Poznań 1986, s. 3.

¹¹ В.Д. Б о н д а л е т о в, *Русская ономастика*, Москва 1983, s. 101.

Przed przyjęciem chrześcijaństwa popularne było na Rusi tzw. „wspólnazywanie” (соименование), czyli nadawanie dzieciom imion powiązanych pod względem semantycznym lub strukturalnym między sobą – poziome nazywanie, np. *Редька, Капуста* и *Горох* Андреевичи Семичевы, *Русин* и *Мещерин* Федоровичи Черемисиновы lub z imionami ojca lub dziadka – pionowe nazywanie, np. dziadek – Данило Васильевич *Блин* Монастырев, ojciec – Лев Данилович *Оладья* Блинов-Монастырев, syn – *Пирог* Оладьин; dziadek – Федор *Баташ*; ojciec – Степан *Адаш*, syn – Иван Степанович *Кудаш*; Михайло *Ягныш* Баранов сын *Овцын*)¹². W XVI wieku ten dawny typ nazywania występuje coraz rzadziej ze względu na powszechną już obecność imion chrześcijańskich i „nieobowiązkowy” charakter imion rodzimych w systemie antroponimicznym. Według historyka W.B. Korina, przykłady znaczeniowo powiązanych imion świadczą właśnie o nieprzywiązywaniu wagi do znaczenia imienia, czyli o tym, że nie łączono semantyki imienia z osobą, która je nosiła. Imiona nadawano zatem na podstawie pewnej rodzinnej tradycji¹³. Badacz dopatruje się zaniku znaczenia również w innej grupie nazw. Jego zdaniem, obecność w XVI wieku imion z negatywną semantyką, np. *Плохой, Невѣжа, Нелюб* itp., przemawia za postulatem, że należały już one do grupy imion tradycyjnych, nieznaczących. Nie negując ich ochronnego znaczenia w przeszłości, badacz przypuszcza, że w ciągu wielu wieków stosowania tych imion nastąpiło zatarcie ich semantyki i w omawianym okresie były one odbierane przez użytkowników języka podobnie, jak dziś są odbierane imiona *Вера, Надежда, Любовь* czy *Лев*. W przeciwnym razie – powątpiewa Kobrin – czy feudałowie posługiwaliby się nimi w oficjalnych dokumentach i przekazywaliby je potomkom jako przezwiska rodowe?¹⁴ Za pozbawione znaczenia w XVI wieku uważa badacz także imiona rodzinne motywowane przez liczebniki porządkowe, w dawnych epokach odzwierciedlające kolejność pojawiania się dzieci w rodzinie¹⁵. Przeprowadzone przez niego obliczenia¹⁶ mogą świadczyć o tym, że tego rodzaju imiona nie zawsze nadawano

¹² Przykłady zaczerpnięte ze strony internetowej: <http://www.krugosvet.ru/articles/77/1007716/1007716a2.htm>

¹³ В.Б. К о б р и н, *Генеалогия и антропонимика (по русским материалам XV–XVI вв.)*, [в:] *История и генеалогия*, Москва 1977, s. 91.

¹⁴ Tamże, s. 85.

¹⁵ Zwyczaj nadawania dzieciom imion związanych z kolejnością ich przyjścia na świat był znany już starożytnym Rzymianom, por. imiona: *Quintus* „piąte dziecko”, *Sextus* „szóste dziecko”, *Septimus*, *Oktavus*, *Nonus*, *Decimus* itp. Podaję za T. Milewskim, *Złożone imiona osobowe...*, op. cit., s. 152–153.

¹⁶ W *Дворовой Тетради* odnotowano: 6 nosicieli imion *Второй/Другой*, 27 osób o imieniu *Третьяк*, 11 z imieniem *Пятой*, 6 nosicieli imienia *Шестой/Шестак*, po jednej osobie o imieniu *Семой* i *Восьмой* oraz dwóch mężczyzn nazwanych *Девятой*. Zatem „trzecich” dzieci okazało się ponad cztery razy więcej niż „drugich”, chociaż naturalnie drugich było więcej niż trzecich; podobnie „szóstych” dzieci było tyle samo co „drugich”, co również nie może być zgodne z rzeczywistością. Istnieje jednak i taka możliwość, że z pew-

zgodnie z ich etymologicznym znaczeniem. Zaniku znaczenia w pewnej grupie staroruskich odapelatywnych nazw osobowych dowodzili też m. in. A.N. Mirosławskaja, S.B. Wesełowski¹⁷ i W.A. Nikonow¹⁸.

Osobno należy wspomnieć o tradycyjnie zaliczanych do imion rodzinnych nazwach *Меньшик*, *Меньшой*, *Большак*, *Большой*. Z reguły nadawano je w celu odróżnienia w codziennym życiu dzieci noszących te same imiona, co wobec zwyczaju nazywania zgodnie z imieniem zapisanym w kalendarzu cerkiewnym zdarzało się bardzo często¹⁹. Skutecznie usuwając jednoimiennosc, nazwy te wskazywały równocześnie na starszego i młodszego syna o tym samym imieniu. Nieliczne konteksty XVI-wiecznych źródeł potwierdzają wciąż aktualne znaczenie tych nazw, por. nazwy: bojarzyn Иван Михайлович Юрьев *Большой* i jego brat Иван *Меньшой* Михайлов сын Юрьева [RK 10]; Иван Васильевич Шереметев-*Большой* [RK 136] i jego brat Иван Васильев сын Шереметев-*Меньшой* [RK 137]; Микита *Большой* да Микита *Меньшой* Ивановы дети Чулкова [RK 176] i por. użycie apelatywów: „...брата своего *меньшово* князя Ондreja Звенигоротцкого” [RK 539], „...брат ево *большой* боярин князь Иван Иванович Голицын” [RK 537], „князь Дмитреев *большой брат*, князь Костентин Курлетев” [RK 164], „...с *большим* его братом с Федором” [RK 195], „...а князь Петр Щенятев отцу его князю Юрию *меньшой брат*” [RK 294] itd.

Trudno przyjąć, że w ciągu wielu wieków używania imion rodzinnych znaczenie jednych z nich zanikało, podczas gdy inne nadal funkcjonowały jako znaczące. Imiona odapelatywne, które w omawianym okresie zachowały swe znaczenie, można by uznać za wyjątek od reguły, lecz bardziej uzasadnione będzie chyba uznanie ich za nazwy odapelatywne o charakterze przezwiskowym, nazwy własne *in statu nascendi*, których proces antroponimizacji jeszcze się nie zakończył.

Twierdzenie o wybieraniu imion rodzinnych z istniejącego w XVI w., ograniczonego zasobu, a nie o ich aktualnym tworzeniu, wydaje się bardziej prawdopodobne. Imiona odapelatywne charakteryzowały się wysoką częstością użycia²⁰. Gdyby tak często używane imiona były nadawane jako znaczące, to, po pierwsze,

nych względów tylko niektóre imiona „liczebnikowe” zyskały popularność, tzn. że nadawano je najczęściej trzecim, piątym, drugim i szóstym z kolei dzieciom, rzadziej zaś pozostałym. Zob. В.Б. Кобрин, op. cit.

¹⁷ А.Н. Мирославская, *Еще раз о древнерусских именах и прозвицах*, [в:] *Славянский сборник*, „Ученые записки Башкирского государственного университета. Серия филологических наук”, Уфа 1962, вып. 9, № 3(7), s. 127–141; С.Б. Веселовский, *Исследования по истории класса служилых землевладельцев*, Москва 1969, s. 53; podają za W.B. Kobrinem, op. cit., s. 84.

¹⁸ В.А. Никонов, *Имя и общество*, Москва 1974, s. 131–141.

¹⁹ Np. imię *Ioann/Iwan* było zapisane w kalendarzu aż 64 razy [dni] w roku.

²⁰ Wśród najpopularniejszych imion „niekalendarzowych” w *Дворовой Тетради* В.Б. Кобрин (s. 87) podaje: *Меньшик* – 29 nosicieli na 502 osoby noszące imię niechrześcijańskie (5,78%), *Третьяк* – 27 nosicieli (5,38%), *Истома* – 17 (3,39%), *Замятня*, *Нечай*, *Постник* – 16 (3,19%) i in.

stałoby to w sprzeczności z definicyjną cechą imion jako nazw własnych służących wyodrębnieniu jednostki z grupy jej podobnych i, po drugie, narzucałoby pytanie, dlaczego rodzice nie tworzą imion synonimicznych, np. zamiast Истома – Томилка, zamiast Негодяй – Подлец itp. Drugie imiona z wymienionych par występują wprawdzie w antroponimii omawianego okresu (rzadko jednak jako określenia pierwsze lub jedyne), ale ich częstość użycia jest nieporównywalnie mniejsza od częstości imion rodzinnych, co wynika zapewne z pełnionej przez nie odmiennej funkcji w systemie antroponimicznym (przezwisek). Niestąbną popularność pewnych imion pozwala przyjąć, iż w miarę upływu czasu ich sens ulegał zatarciu i nadawano je dziecku albo ze względu na pamięć o jednym z przodków czy krewnych, albo dlatego, że w odczuciu użytkowników języka były to po prostu wyrazy służące jako imiona, czyli nazwy pozbawione motywacji z punktu widzenia etymologii²¹.

Imię jest chronologicznie najstarszą kategorią antroponimiczną, wszystkie pozostałe kategorie są wtórne wobec imion. Według A. Cieślikowej „można z całą pewnością stwierdzić, że imiona i przezwisek, związane z uniwersalnymi cechami psychiki ludzkiej, towarzyszą sobie od bardzo dawna”²². Różnice pragmatyczno-semantyczne między tymi dwiema kategoriami dotyczyły przede wszystkim momentu kreacji: imię nadawali dziecku rodzice, zawierając w nazwie życzenie, wróżbę, ochronę lub opis nowonarodzonego człowieka, zaś przezwisek były nadawane przez osoby dalsze i opierały się na charakterystyce, na wskazaniu cechy dziecka (lub dorosłego) najbardziej rzucającej się w oczy. Imiona były nazwami pierwszymi, przezwisek zaś nazwami dodatkowymi, zastępczymi. Jednak w funkcjonowaniu nazw na pierwszy plan wysuwało się nazywanie, wyróżnianie indywiduum w grupie społecznej i granice obu tych kategorii stawały się nieostre²³. Wobec nieznamości motywu i okoliczności kreacji nazwy historycznej ustalenie jej przynależności kategorialnej jest niezmiernie trudne.

Problem rozgraniczenia imion odapelatywnych i przezwisek podejmowali m.in.: N.M. Tupikow, W.K. Cziczagow, H. Milejkowska, T. Skulina, W. Zmarzer. O złożoności zagadnienia świadczyć może fakt, że do dziś pytanie o przynależność kategorialną staroruskich odapelatywnych nazw osobowych pozostaje bez odpowiedzi.

Zdaniem Topikowa, nie można ustalić, jakie nazwy rodzime i w jakich warunkach funkcjonowały jako imiona bądź jako przezwisek. Badacz uważał, że uznanie

²¹ T. Skulina nazywa semantycznie puste, bezfunkcyjne i niekomunikatywne formacje typu *Iwan, Adam, Nowak* itd. „wyrazami potencjalnymi”, tworzącymi w systemie leksykalnym języka podsystem gotowych, ustalonych formalnie schematów dźwiękowych bez wartości leksykalnej, które dopiero przez konkretyzację, związanie z określoną osobą uzyskują znaczenie właściwe dla antroponimów, „znaczenie antroponimiczne”, zob.: T. S k u l i n a, *Staroruskie imiennictwo osobowe...*, op. cit., cz. I, s. 23.

²² A. C i e ś l i k o w a, *Czy istniały przezwisek w antroponimii prasłowiańskiej?*, [w:] *Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*, pod red. J. Ruska, W. Borysia, Warszawa 1998, s. 296.

²³ Tamże.

„niekalendarzowej” nazwy za równorzędną lub podrzędną w stosunku do imienia chrzestnego zależało od woli noszącego tę nazwę człowieka albo od osoby sporządzającej zapis²⁴.

Poglądy Tupikowa poddał wnikliwej krytyce W.K. Cziczagow²⁵, wskazując na obecną w XVI wieku społeczną świadomość niejednakowego statusu obu typów nazw. Wobec faktu posiadania w XV–XVII wieku przez ogół ludności ruskiej imienia chrzestnego, tylko imiona chrześcijańskie należy uznać za imiona właściwe, wszystkie pozostałe nazwy pełniły funkcję przezwiska – brzmi teza Cziczagowa²⁶.

Głos w dyskusji o przynależności kategoryjnej staroruskich rodzimych antropimów zabrała H. Milejkowska²⁷. Wskazuje ona na równorzędność imion chrześcijańskich i słowiańskich, o czym ma świadczyć nie tylko możliwość używania przez człowieka posiadającego oba te imiona raz pierwszego, a raz drugiego, ale również porównywalna ilościowo obecność obu typów nazw w dokumentach oraz względna równowaga w użyciu hipokorystyków, pochodnych zarówno od imienia chrzestnego, jak i rodzimego. Autorka przyznaje rację Tupikowowi, który uważał, że jakość imion oraz ich ilość u jednej osoby były uzależnione wyłącznie od woli osoby nazwanej. Sporo uwagi poświęca Milejkowska problemowi odróżnienia imion odapelatywnych („drugich imion własnych”) od przezwisk. Na podstawie analizy materiału nazewniczego nowogrodzkich ksiąg kabalnych udaje się jej wyodrębnić pięć cech, które umożliwiają przeprowadzenie przybliżonej granicy między nazwami rodzimymi, występującymi w funkcji imienia i w funkcji przezwiska: 1) przezwiska nie występują zwykle w połączeniu z zaimkiem „азъ” – „ja” w ruko-

²⁴ Н.М. Т у п и к о в, *Заметки к истории древнерусских личных собственных имен*, „Библиограф” 1892, № 4–5, s. 185.

²⁵ В.К. Ч и ч а г о в, *Из истории русских имен, отчеств и фамилий (вопросы русской исторической ономастики XV–XVII вв.)*, Москва 1959, s. 14.

²⁶ Pozostaje ona w pewnej sprzeczności ze sformułowanymi przez niego na początku rozprawy definicjami imienia i przezwiska, szeroko wykorzystywanymi w późniejszych pracach z zakresu antropimii staroruskiej i współczesnej zarówno przez jego zwolenników, jak i przeciwników. Imiona definiuje Cziczagow jako nazwy („słowa”), które zostały nadane ludziom przy narodzinach i pod którymi ci ludzie są znani w społeczeństwie, zaś przezwiska, według niego, to nazwy nadawane ludziom w różnych okresach ich życia na podstawie tej lub innej cechy, pod którymi ludzie ci są znani w określonym, często wąskim, zamkniętym gronie (tamże, s. 5). Niekonsekwencji badacza należy upatrywać w tym, że w wypadku używania przez daną osobę wyłącznie nazwy rodzimej za imię właściwe uznawał on nie odnotowane w dokumencie imię chrześcijańskie, którego współcześni nazwanemu mogli nie pamiętać lub w ogóle nie znać, a człowiek ten był znany w społeczeństwie tylko pod nazwą rodzimą.

²⁷ H. M i l e j k o w s k a, *Przyczynek do badań nad imionami własnymi mieszkańców Nowogrodu na przełomie XVI i XVII w. (na podstawie nowogrodzkich ksiąg kabalnych)*, „Slavia Orientalis” 1962, vol. XI, nr 3, s. 367–394.

przykładstwie, gdyż siebie dana osoba przezwiskiem nie nazywała, 2) od przezwisk nie tworzy się form zdrobniałych, 3) przy skróconym nazwaniu osoby nie używa się przezwiska zamiast imienia pierwszego, 4) w zestawieniu antroponimicznym przezwisko zajmuje miejsce ostatnie, po wszystkich imionach własnych, 5) powtarzalność tematów jest w grupie przezwisk niższa niż w grupie imion.

Na trudne pytanie o funkcję odapelatywnych nazw osobowych w staroruskiej antroponimii próbowała udzielić odpowiedzi W. Zmarzer²⁸. W opinii autorki nazwy rodzime ze względu na swą, bardziej lub mniej, lecz zawsze jasną na gruncie języka rosyjskiego etymologię występowały przede wszystkim w funkcji przezwisk. Mogły jednak przekształcić się w imiona właściwe, jeśli uległy desemantyzacji. W omawianym artykule została sformułowana zasada odróżniania nazw rodzimych w funkcji imion od nazw w funkcji przezwisk: „Jeśli w nazwie jest obecne imię chrześcijańskie, to użyte obok niego niechrześcijańskie występuje jako przezwisko, jeśli natomiast nie ma imienia chrześcijańskiego, to imię ruskie (nazwa rodzima) jest imieniem właściwym”²⁹.

Podobne kryterium zastosował wcześniej w swej obszernej pracy o staroruskim imiennictwie osobowym T. Skulina, uznając za imiona wszystkie jednoelementowe nazwy odapelatywne oraz pierwsze określenia odapelatywne w zestawieniach, a za przezwiska – drugie i dalsze określenia odapelatywne. Podział ten umotywowany jest wyłącznie tekstowo. Autor zdaje sobie sprawę z niedostatku takiego kryterium odróżnienia imion odapelatywnych od przezwisk, zaznaczając, że część nazw sklasyfikowanych przez niego jako imiona pełniła zapewne funkcje przezwisk, „jednakże do takiej ich kwalifikacji brak dostatecznych podstaw formalnych”³⁰. Należy dodać, że oprócz skąpego kontekstu źródłowego (wiele nazw zapisanych jest tylko raz) ustalenie statusu onomastycznego odapelatywnych nazw osobowych w staroruskiej antroponimii utrudnia obecna w XVI wieku niestabilność formuły identyfikacyjnej, brak oficjalnie ustalonej i powszechnie obowiązującej normy nazewnictwa. Wobec faktu, iż wielostopniowa nazwa osobowa mogła być realizowana przez różne schematy, opierając się na kryterium tekstowym, otrzymujemy sprzeczne wnioski: *Желне* [KKDO 31, 48], *Проне Желне* [53, 57]; *Губе Омеляянову* [KKDO 74], *Ивану Омеляянову сыну Губе* [57]; *Щука Семенов сын* [KKDO 52], *Ивану Щуке Семенову сыну* [44]; *Михайло Губа Микулин сын Стогинина* [ASM 9], *Губу Стогинина* [10] itp.

Jaką zatem funkcję w antroponimii staroruskiej XVI wieku należy przypisać imionom rodzinnym, tj. nazwom znanym słowiańskiemu imiennictwu jeszcze przed przyjęciem chrześcijaństwa i funkcjonującym wówczas jako imiona? Ilość tego rodzaju nazw używanych w XVI wieku jest ograniczona, stanowią one kategorię

²⁸ В. З м а р з е р, *Соотношение имен и прозвищ (заметки на полях „Ономастико-на” С.Б. Веселовского)*, „Onomastica” 1978, vol. XXIII, s. 245–255.

²⁹ Tamże, s. 254.

³⁰ Т. С к у л и н а, *Staroruskie imiennictwo osobowe...*, op. cit., cz. II, s. 39.

rudymenarną. Do najczęściej spotykanych można zaliczyć: *Истома, Третьяк, Нечаи, Некрас, Постник, Ждан, Позняк, Жук* i in. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy nazwy te, występując wiele wieków w funkcji imion i jako imiona utrwalone w świadomości ludzi, mogły po upowszechnieniu się imiennictwa chrześcijańskiego zmienić swój status onomastyczny i przejść do kategorii przezwisk. Zdecydowanie nie do przyjęcia jest teza Cziczagowa o wręcz automatycznym przejściu wszystkich rodzimych nazw osobowych do kategorii przezwisk. Wydaje się jednak prawdopodobny fakt, iż w społecznym odczuciu różniły się one od imion zatwierdzonych przez Cerkiew, chociażby ze względu na swą przejrzystą etymologię³¹. Należy też zauważyć, że „szlachetne” formy patronimiczne z sufiksem *-вич* tworzone niemal wyłącznie od imion chrześcijańskich, co również wskazywałoby na niejednakowy status obu typów nazw³².

Imiona rodzinne nadawano bardzo często w celu odróżnienia dzieci noszących to samo imię chrzestne. W większości wypadków były to zatem nazwy wtórne i opozycyjne w stosunku do imion chrzestnych. Te cechy zbliżają je z przezwiskami. Właściwa przezwiskom, a zaobserwowana również wśród imion tradycyjnych, zdolność zastępowania innych kategorii nazewniczych (głównie imienia chrześcijańskiego) doprowadziła do tego, że w codziennym życiu nazwa rodzima mogła całkowicie zastąpić imię właściwe i przejąć jego funkcje³³. Z drugiej jednak strony w XVI wieku imiona odapelatywne były już, jak wcześniej przyjęliśmy, nazwami nieznaczącymi, zleksykalizowanymi, nadawanymi dziecku tuż po urodzeniu (niekiedy być może jeszcze przed obrzędem chrztu) przez rodziców, którzy tę nazwę wybierali z ograniczonego zbioru imion, istniejącego w ich świadomości, nie zaś tworzyli w celu charakterystyki.

Powyzsze obserwacje skłaniają do wyodrębnienia imion tradycyjnych, tzw. rodzinnych, funkcjonujących w systemie nazewniczym XVI wieku w osobną kategorię antroponimiczną, stojącą na pograniczu między imionami i przezwiskami. Nazwy rodzinne posiadają bowiem cechy zarówno imienia, jak i przezwiska, jednak nie mogą być zaliczone do żadnej z tych kategorii, ponieważ nie spełniają wszystkich warunków koniecznych do klasyfikacji nazwy jako imienia lub przezwiska. Prawdopodobnie również sami użytkownicy języka w omawianym okresie nie utożsamiali imion rodzinnych ani z imionami (chrześcijańskimi), ani z przezwiskami i odczuwali ich odrębność kategorialną³⁴.

³¹ N.M. Тупиков, op. cit.

³² В.К. Чичагов, op. cit., s. 53 i in.

³³ Т. Skulina uwzględnia możliwość nabywania funkcji imienia przez nazwy nadane osobom dorosłym, posiadającym już nazwę jednostkową, zob.: Т. Skulina, *Staroruskie imiennictwo osobowe...*, op. cit., cz. I, s. 20, przyp. 69.

³⁴ Podobne miejsce w staroruskim systemie nazewniczym zajmowały imiona zapożyczone, głównie z języków tureckich, np. *Адаш, Ахмат, Аксак, Беклемиш, Нарбек, Сабур, Салтык* itp. Dla rdzennej ludności ruskiej były to nazwy nieznaczące, tzw. „wyrazy poten-

Do tej szczególnej kategorii antroponimicznej – imion odapelatywnych – należałoby zaliczyć nazwy, które spełniają następujące kryteria:

1) nie występują zamiennie z imieniem chrześcijańskim, czyli zapisane są wyłącznie samodzielnie (z innymi określeniami lub bez nich)³⁵;

2) charakteryzują się wysoką częstością użycia, tj. dużą liczbą nosicieli przy niewielkiej różnorodności tych nazw (cecha imion);

3) występują jako pierwsze w zestawieniu z inną nazwą odapelatywną³⁶.

Uwzględniając też wyodrębnione przez H. Milejkowską kryteria odróżniające przezwiska od imion odapelatywnych, można spróbować stworzyć zestaw cech charakteryzujących imię odapelatywne (nazwę odapelatywną w funkcji imienia).

Zatem imię odapelatywne to nazwa, która:

1) występuje jako określenie jedyne lub pierwsze w zestawieniu antroponimicznym, w którym nie występuje imię chrześcijańskie;

2) zastępuje imię chrześcijańskie;

3) występuje z zaimkiem osobowym *яз* we własnoręcznym podpisie w tekstach kancelaryjnych;

4) tworzy formy kwalitatywne;

5) występuje jako pierwsza w połączeniu z inną nazwą odapelatywną;

6) charakteryzuje się wysoką częstością użycia.

Na podstawie trzech pierwszych cech można wyodrębnić grupę osobowych nazw odapelatywnych pełniących funkcję imienia, co oznacza, iż w tej grupie obok imion odapelatywnych mogą się znaleźć również przezwiska, które przejęły funkcję imienia chrzestnego (funkcja zastępcza była wspólna dla odapelatywnych imion i przezwisk w okresie, gdy imię chrzestne stało się nazwą

cialne” służące nazywaniu ludzi (część nosicieli tych nazw stanowili z pewnością przybysze ze wschodu, dla których były to z pewnością imiona właściwe). Używano ich dla odróżnienia dzieci o tym samym imieniu. Ograniczone ilościowo, niechrześcijańskie imiona obcego pochodzenia nierzadko wypierały w codziennym użyciu imię chrzestne i zajmowały jego pozycję w zestawieniu antroponimicznym.

³⁵ „Za właściwe bowiem imię jednostki trzeba uznać to, które rzeczywiście pełni funkcję wyróżniania w grupie społecznej, jeżeli uznawane są w niej dwie odrębne, równorzędne i oficjalne reguły nadawania imion, a tak się właśnie ma rzecz w omawianym okresie, kiedy to nowa, kościelna reguła koegzystuje (w XVI w. wypiera) z tradycyjną” – T. Skulina, *Staroruskie imiennictwo osobowe...*, op. cit., cz. I, s. 102.

³⁶ Chodzi tu o rzadko już spotykane w XVI-wiecznym imiennictwie zestawienia dwu nazw odapelatywnych typu *Истома Мужуи, Третьяк Шило* itp. Funkcjonalnie są one ekwiwalentne schematom typu imię chrześcijańskie + przezwisko. Wysoka częstotliwość pierwszych komponentów dodatkowo sugeruje, że mamy do czynienia z imieniem odapelatywnym, za którym następuje przezwisko, zob. M. Wójtowicz, *O interpretacji niektórych staroruskich nazw osobowych*, „Slavia Orientalis” 1984, vol. XXXIII, nr 3–4, s. 574; T. Skulina, *O przezwiskach w języku staropolskim i staroruskim*, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria 4: „Językoznawstwo”, Warszawa 1972, s. 211; tegoż, *Staroruskie imiennictwo osobowe...*, op. cit., cz. II, s. 134.

obligatoryjną). Cechą charakterystyczną imion jest zdolność tworzenia form kwalitatywnych, zdolność przyłączenia elementu odapelatywnego o przejrzystej semantyce oraz wysoka częstość użycia przy ograniczonym zasobie, tj. niższa niż przezwisk zdolność indywidualizacji jednostki. Decydującą rolę w ustaleniu grupy imion odapelatywnych odgrywają zatem trzy ostatnie cechy.

Analizie poddano 2096 odrębnych antropoleksemów wyekscerpowanych z publikacji XVI-wiecznych tekstów o charakterze urzędowym. Wyniki analizy przedstawiają się następująco: wszystkie warunki spełniają tylko dwie nazwy: *Истома* i *Ширяи*. Uznane za decydujące o zaliczeniu osobowej nazwy odapelatywnej do kategorii imion cechy 4, 5 i 6 posiadają trzy nazwy: *Гневаиш*, *Первуша* i *Третьяк* oraz ewentualnie *Бажен* (tylko trzech nosicieli). Następujące nazwy tworzą formy kwalitatywne i charakteryzują się wysoką częstością użycia, ale w analizowanym materiale nie odnotowano ich występowania obok innej nazwy odapelatywnej: *Беляи*, *Бессон*, *Булгак*, *Верига*, *Воин*, *Второи*, *Горяин*, *Ждан*, *Жук*, *Злоба*, *Казарин*, *Курбат*, *Молчан*, *Неклюд*, *Нелюб*, *Неустрои*, *Нечаи*, *Позняк*, *Постник*, *Путило*, *Русин*, *Смиря*, *Салтан*, *Томило*, *Ушак*, *Черемисин*, *Шаран* i *Шемет*. Wymienione antropoleksemy można z dużym prawdopodobieństwem zaliczyć do kategorii imion odapelatywnych. Istotne cechy imienia odapelatywnego posiada również nazwa *Меньшик* – występuje w połączeniu z inną nazwą odapelatywną oraz charakteryzuje się wysoką częstością użycia. Jednak, jak ustalono wcześniej, należy ją traktować jako nazwę odapelatywną o aktualnej motywacji – przewisko pełniące funkcję indykatywną. Niewykluczone natomiast, że na zasadzie analogii do imion odapelatywnych można by zaliczyć także następujące nazwy: *Неждан*, tak jak *Ждан*; *Мордвин*, *Чудин*, tak jak *Казарин*, *Русин*, *Черемисин*; *Четвертак*, *Шестак*, jak *Третьяк* itp., mimo iż rezultaty analizy nie potwierdzają przynależności tych nazw do kategorii imion.

Jak pokazują wyniki powyższej analizy, wyodrębnione cechy imion odapelatywnych okazały się niewystarczające dla jednoznacznego odróżnienia ich od przezwisk. Jednakże sama możliwość stworzenia takiego zespołu cech, choćby i niedoskonałego, potwierdza fakt, że zbiór odapelatywnych nazw osobowych w staroruskiej antroponimii XVI wieku nie jest monolitem i jednakowe traktowanie wszystkich nazw to daleko idące uproszczenie. Złożoność zagadnienia onomastycznego statusu odapelatywnych nazw osobowych w historycznej antroponimii rosyjskiej motywuje do dalszych dociekań.